

ШҮҮХ ЭРХ МЭДЭЛ БА ШҮҮХИЙН ЗАХИРГАА (1921-1960)

JUDICIARY AND COURT ADMINISTRATION (1921-1960)

Б.ӨЛЗИЙСАЙХАН

ХУИС-ийн харъяа Билиг дээд сургуулийн Сургалтын албаны дарга, докторант

ULZIISAIKHAN B.

Dean of Study Board at Bilig Institute, University of Humanities, Ph.D student

*Аливаа юмны эхлэл гэдэг уг ажлын тэн хагас гэсэн үг.
Пифагор*

Товч агуулга: 1924, 1940 оны Үндсэн хуулиуд дахь шүүх эрх мэдлийн талаарх үзэл баримтлал, ардчилсан шүүхийн анхны тогтолцоо түүний удирдлага зохион байгуулалтын эрх зүйн үндсийн хэлбэржилт, шүүхийн тогтолцоо, эрх үүргийн хуваарилалтыг дагаад шүүхийн захиргааны тухай ухагдахуун бий болж улмаар шүүхийн захиргаа нь удирдлагын түвшинд анхан шатны шүүн таслах нэгж буюу Ардын хэсгийн шүүхийн удирдлагаас Улсын дээд шүүхийн мэргэшсэн удирдлагын бүтэц хүртлэх шатлал бүхий тогтолцоонд шүүхийн захиргааны байгууллага гэсэн бие даасан нэгжийн эрх үүрэг эрх зүйн актанд тодорхой тусгагдаагүй боловч тухайн шатны шүүхийн даргад хуульд тусгайлан зааж өгсөн удирдлагын эрх үүргийн зохицуулалтыг зарчмын шинжтэй тусгасныг тоймлон үзэв.

Abstract: : There is studied the basic concepts in judiciary in the constitutions of 1924 and 1940, the first democratic judicial system and its management and organizational legal formation, the creation of basic concepts of the Court Administration according to the juridical structure and distribution of rights and obligations. There is also overviewed regulations of management rights and obligations of the head of the court specially covered in law even there is not mentioned rights and obligations of the independent unit – court administrative organization from a primary procession unit-court management of the people to the professional management structure of the State High Court system

1921 онд Ардын хувьсгал ялж, улс орны хөгжлийн шинэ хуудас нээсэн нь Шүүх эрх мэдлийн байгууллагын тогтолцоо бүрэлдэн тогтох үндэс суурь болсон. Ардын төрийн шүүх таслах байгууллага: шүүхүүдийн гүйцэтгэсэн үүрэг хүндтэй байр эзэлж, нийгэм төрийн байгууламжийн үндсүүд, хөдөлмөрчин ард иргэдийн ардчилсан эрх үндсэн ашиг сонирхолыг аливаа гэмт халдлага, зөрчлөөс найдвартай хамгаалагч шүүн таслах байгууллагын бүхэл системийг бүрэлдүүлж шинэ шинэ шатаар хөгжүүлсэн явдал мөн.¹ Шүүхүүдийг удирдах удирдлагын арга

¹ Б.Чимид нар (1977) БНМАУ-ын Ардчилсан шүүн таслах байгууллагын систем үүсэж хөгжсөн нь. Р.Гүнсэн (ред.) БНМАУ-ын шүүх, социалист ололтыг хамгаалах манаанд. УБ: Улсын хэвлэлийн газар, 27 дахь тал

барилыг боловсронгуй болгон сайжруулах хойшлуулшгүй зорилт нийт шүүхийн байгууллагын өмнө тавигдсан. Шүүхийн “систем”² гэсэн тодорхой хүрээ бүхий ухагдахууныг баримтлан удирдлага зохион байгуулалтын хөгжлийн асуудлыг үечлэлээр товчлон харуулвал: БНМАУ-ын 1924 оны үндсэн хуулиар бэхжүүлсэн социалист ардчилсан ёсны нэгдмэл “зарчим”³ дээр зохион байгуулагдаж төрийн шүүн таслах үйл ажиллагааг хэрэгжүүлж байгаа бүх шатны шүүхийн байгууллагын нийлбэр цогцыг тус улсын шүүхийн систем гэж ойлгох юм. Энэ систем нь Улсын дээд Шүүх, аймаг, хотын болон тусгай шүүхүүд, ардын (хэсэг, район, орон нутгийн хотын) шүүхүүдээс бүрдэж зохион байгуулалт, үйл ажиллагааны нэг маягийн зарчимд үндэслэн төрийн шүүх эрх мэдлийн үйл ажиллагааг эрхлэн хэрэгжүүлдэг нэгэн бүхэл систем мөн.

Доктор, профессор Б.Чимид 1977 онд бичсэн номондоо шүүхийн хөгжлийн үе шатыг дараах гурван үндсэн үед хуваасан байна.

1. Хувьсгалын ардчилсан шатан дахь шүүх (1921-1940)
2. БНМАУ-д социализмын үндэс байгуулахын төлөө тэмцлийн үеийн шүүх (1940-1960)
3. Социализм байгуулж дуусгах үеийн шүүх (1960-аад оноос хойшхи)

Шүүхийн хөгжлийг нарийвчлан үечлэх нь улс орны хөгжлийн үндсэн өөрчлөлтүүдтэй холбоотойгоор хууль зүйн хамгаалалтыг систем хувьсан өөрчлөгдөж байсантай холбоотой.

Хувьсгалт “ардчилал”⁴-ын шатан дахь шүүхийг байгуулснаар хуулийн өмнө тэгш эрхтэй байх үндсэн зарчмын тухай ойлголтууд бий болж эхэлсэн бөгөөд ардын хувьсгал ялж төрийн оршин бэхжихийн зайлшгүй нэг хүч хэрэгсэл нь феодалын эсрэг чиглэсэн ардчилсан дэг журам хувьсгалт хууль ёс тогтоож түүнийг хууль хамгаалах байгууллагын үйл ажиллагаагаар хангах явдал байсан. Шүүх эрх мэдлийн байгууллагын үндэс суурийг Ардын журамт цэрэг хиагтыг чөлөөлсний дараа 1921 оны 3 дугаар сарын 24-нд Ардын Намын Төв Хороо, Түр засгийн газрын хамтарсан хурлаас Түр засгийн газрын харьяа 3 яам байгуулж, түүний Дотоод яамны аппаратын бүтцэд Шүүх таслах хэлтсийг байгуулснаас гадна, цэргийн шүүх таслах газар байгуулахыг цэргийн яаманд даалгаж, 1921 оны 7 дугаар сарын 10-ны өдөр Хүрээний хуучин засгийн газрыг татан буулгаж засгийн дээд эрхийг Ардын засгийн газарт шилжүүлэх цагт таван яам түүний дотор Шүүх Яамыг байгуулжээ.

Нэг.БНМАУ-ын Үндсэн хууль (1924), Ардчилсан шүүхийн нэгдсэн тогтолцоо бэхжсэн нь

БНМАУ-ын Үндсэн хуулийн (1924) Хоёрдугаар бүлэг. Улсын дээд эрхийг барих газрын тухай, 11 дүгээр зүйл “Улсын шүүх таслах газруудын

² Систем гэж аливаа үйл явдал, юмны тодорхой горим, тогтолоо. Я.Цэвэл (1966) Монгол хэлний товч тайлбар толь. УБ: Улсын хэвлэлийн хэрэг эрхлэх хороо, 475 дахь тал.

³ Зарчим гэж үйл ажиллагаандаа удирдлага болгодог үндсэн эхлэл. Түүнийг хэр авч явах нь үе үеийнхний мэргэн оюун, мэрийлт чармайлтаас үлэмжхэн шалтгаана. Б.Чимид (2002) Үндсэн хуулийн үзэл баримтлал. Тэргүүн дэвтэр. УБ., 130 дахь тал.

⁴ Ардчилал гэж засгийн эрхийг ард түмэн өөрсдөө шууд буюу төлөөлөх байгууллагаараа дамжуулан барих төрийн хэлбэр. Я.Цэвэл (1966) Монгол хэлний товч тайлбар толь. УБ: Улсын хэвлэлийн хэрэг эрхлэх хороо, 51 дэх тал.

Ардчилал (англ. democracy) орчин үеийн ойлголтоор үндсэн хууль ба хуулийг дээдлэх, засгийн эрх ард түмний мэдэлд байх ба улс төрийн ургальч үзэл, иргэний эрх чөлөө ба тэгш эрх, хүний жам ёсны эрх зэрэг зарчмыг хүлээн зөвшөөрсөн төрийн байгууламжийн хэлбэр. С.Нарангэрэл (2011) Эрх зүйн эх толь бичиг. УБ: Адмон хэвлэлийн компани, 36 дахь тал.

ба хэргийг явуулах дүрэм хэмжээ, мөн иргэний ба эрүүгийн хууль зүйлийг тогтоох”⁵ гэсэн үзэл баримтлал нь шүүхийн зохион байгуулалтын хууль тогтоомжийг батлах, цаашид боловсронгуй болгон хөгжүүлэхэд нөлөөлсөн байна. Анхдугаар Үндсэн хууль нь ардын төрийн гол хууль болохын хувьд хувьсгалт ардчилсан эрхийн үзэл систем бүрэлдэх түүний дотор шүүн таслах ажиллагаанд баримтлах нэгдсэн журам тогтоох хууль зүйн гол тулгуур нь болжээ⁶. Үндсэн хуулинд нийцүүлэн шүүхийн зохион байгуулалт, үйл ажиллагааны ардчилсан зарчим, журмыг бүхэлд нь тодорхойлсон хоёр тогтоол, дүрмийг онцлон дурьдвал:

1924 он гэхэд шүүн таслах ажлыг бүхэлд нь ардын төрийн эрх мэдэлд авч шүүхийн байгууллагын бие даасан системийг бий болгож шүүн таслах үйл ажиллагааг дагнан эрхлэсэн байгууллага байгуулахад боловсон хүчний болон төрийн эрх барих дээд байгууллагын төлөөллийн эрх хэмжээг эрх зүйн актаар баталгаажуулах шаардлага тулгарсан нь БНМАУ-ын Улсын хурлын дүрэм хоёрдугаар бүлэг: Эрхлэх хэрэг зүйлийн товчоо 5 дугаар зүйлд “Зарга шийтгэх газруудыг байгуулахыг, заргыг хэрхэн байцаан шийтгэх тухай хэрэг зүйлийг хянан хэлэлцэж таслан тогтооно”⁷ гэж тусгасан. Ардын засгийн газрын 1925 оны 10 дугаар сарын 16-ны өдрийн 38 дугаар хурлын тогтоолын 3 дугаар зүйлд “Шүүх явдлын яамны дүрэм”⁸ -ийг хэлэлцэж батлажээ.

Шүүх явдлын яам нь тус улсын доторхи аливаа . . . эрүүгийн ба иргэний шүүн таслахад холбогдсон хамаг хэргийг захиран шийтгэхээс гадна аливаа зохих газруудад шүүх таслах газруудыг байгуулах, асуух, дүрэм, заавар, гаргахыг хянан байцаах зэрэг явдлыг бүрэн эрхэлж шийтгэнэ.⁹ Шүүх яам нь шүүхийн байгууллагын бие даасан систем бүрэлдэх хүртэлх хугацаанд тус улсын шүүхүүдийн үйл ажиллагааг хянах төрийн захиргааны байгууллага болохын дээр шүүн таслах дээд байгууллагын үүрэг гүйцэтгэсэн түүхтэй.

Шүүх яам нь :

1. Ерөнхий хэлтэс (шүүх таслах ажлыг удирдах болон хорих газар, нотариатын хэргийг эрхлэх)
2. Дотоод хэлтэс
3. Гадаад хэлтэс

4. Тус яаманд харьяалах бүх улсын шүүх таслах хэргийг жолоодон удирдах зөвлөл гэж Шүүх явдлын яамны дүрэмд хуваасан нь чиг үүргийн хувьд эрх зүйн актаар зохицуулах нөхцөл үүссэн. 1926 онд Шүүх явдлын яамны бүх хэргийг жолоодон удирдах зөвлөлийн дүрмийг батлан тус дүрмийн 5 дугаар зүйлд “Энэхүү зөвлөлөөр бүх улсын зарга шийтгэх олон газрын хамаг хэргийг жолоодон удирдуулахаас гадна үүнд хянах байцаах шүүмжлэх заргын хэргийг бүрнээ олговол зохино”, 10 дугаар зүйлийн 1-д “Тус улсын шүүх таслах олон газарт албан хаагчдын орон тоо зэргийг шинэчлэн байгуулах нэмэх хасах

⁵ 1924, 1940, 1960, 1992 оны Үндсэн хуулиуд., 2007. 12 дахь тал.

⁶ А.Түвшинтулга нар (2011) Ардын хувьсгал ялж Монголын тусгаар тогтнолыг бататгасан үеийн шүүхийн тогтолцоо (1921-1940). /// Монголын шүүхийн товчоон. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэлүүд. УБ: Мөнхийн үсэг хэвлэлийн газар, 136 дахь тал.

⁷ Монголын хууль тогтоомжийн түүхэн эмхтгэл. Боть II(1911-1926.V сар). 2010. 497 дахь тал.

⁸ Мөн тэнд. 575 дахь тал.

⁹ С.Жанцан (1999) Шүүх засаглал. УБ: 55 дахь тал

зэргийг хянан хэлэлцэж төлөвлөн тогтооно”¹⁰ гэж тусгасан нь яамны газрын хэмжээнд шүүхийн дээд байгууллага, шүүхийг удирдах төрийн захиргааны төв байгууллага болох хоёрдмол хэв шинжит зохион байгуулалтын бүтцийг тохируулан тогтоосныг дурьдаж болно. Ардын хувьсгалын өмнөх үеийн шүүхээс ялгагдах зарчмын ялгаа нь хувьсгалт шүүн таслах эрхийг хэрэгжүүлэн орон нутаг дахь феодал түшмэдийн аппаратын үйл ажиллагаанд ард түмэн Ардын хувьсгалт нам, засгийн болон шүүхийн захиргааны төв байгууллагын хяналт тогтоож эхэлсэнд оршино. Шүүхийн системийг бүрэлдүүлэх зохион байгуулалт, үйл ажиллагааны ардчилсан зарчим, журмыг бүхэлд нь тодорхойлсон хоёр чухал тогтоол, дүрмийг дурьдвал:

1. 1925 оны 11 дүгээр сард хуралдсан Улсын II их хурал Ардын эрхийг хүндэтгэсэн ёсонд захируулан шүүх таслах газруудыг үндсээр нь шинэтгэн байгуулахыг Засгийн газар ба Шүүх яаманд даалгахын хамт “Шүүн таслах хэргийг шинэтгэн байгуулах тухай” тогтоол баталсан. Хувьсгалт ардчилсан шүүхийн мөн чанарыг тодорхойлон зохион байгуулалт үйл ажиллагааных талаархи Үндсэн хуульд тусгагдаагүй асуудлыг төрийн эрх барих дээд байгууллагаас анхлан тодорхойлсон нь үндсэн хуулийн зарчмыг тогтоосон хэрэг мөн. Доктор, профессор Б.Чимид

- 1) Шүүн таслах газар бол ардын шүүх байна.
- 2) Ардын шүүхийг ард олны сонгуулиар байгуулна.
- 3) Хэрэг маргааныг нээлттэй таслан шийдвэрлэнэ.
- 4) Хэрэг маргаан шийдвэрлэхдээ хууль цаазыг буцаан хэрэглэхгүй.
- 5) Хэрэг маргааныг нотлох баримтад үндэслэн шийдвэрлэнэ.
- 6) Ял шийтгэлийн төрийн бодлого нь хүмүүжүүлэх зорилтыг үндэс болгоно.
- 7) Доод шатны шүүхийн шийдвэрт дээд шатанд давж заалдна.

8) Шүүгдэгч нь шүүгч, ардын төлөөлөгчийг татгалзах эрхтэй байна гэсэн зарчмуудыг тууштай үндэс болгосноор Улсын их хурлын тогтоол хэрэгжих ардчилсан шүүхийн систем бэхжих суурь тавигдсан гэж үзжээ. Дээрх зарчмууд нь тус их хурлын дараа боловсруулан баталсан эрүү, иргэний хууль болон байцаан шийтгэх хууль шүүхийн зохион байгуулалтын холбогдолтой хууль тогтоомжид тусгагдсан байна.

2. БНМАУ-ын Бага хурлын Тэргүүлэгчдээс 1926 оны 4 дүгээр сарын 16-ны өдөр “Аливаа шүүх таслах газруудыг байгуулах тухай дүрэм”-ийг батлажээ. Энэхүү дүрэм нь шүүх байгууллагыг төрийн байгууллагын бие даасан систем болгон төлөвшүүлэх зохион байгуулалтын үндэс журмыг системтэйгээр нэгтгэн тодорхойлсон анхны хууль¹¹ юм. Энэхүү дүрэм нь ерөнхий анги, ардын шүүх таслах газруудын түшмэдийг сонгох ба шилжүүлэх, ардын төлөөлөгчдийг

¹⁰ Монголын хууль тогтоомжийн түүхэн эмхтгэл. Боть II(1911-1926.V сар). 2010. 583-584 дахь тал.

¹¹ Төрийн дээд байгууллагаас баталсан тул хууль зүйн хүч чадлаар нь хууль гэж үзэж болох юм. Б.Чимид нар (1977) БНМАУ-ын Ардчилсан шүүн таслах байгууллагын систем үүсэж хөгжсөн нь. /// Р.Гүнсэн (ред.) БНМАУ-ын шүүх, социалист ололтыг хамгаалах манаанд. УБ: Улсын хэвлэлийн газар, 43 дахь тал.

сонгох ба тэдний алба тушаалыг явуулах тухай гэсэн 3 бүлэг, 24 зүйлтэй.¹² Дүрмийн 1 дүгээр зүйлд “Тус улсын дотор аливаа хэргийг таслан шийтгэхэд нэгэн адил хууль дүрмийг баримтлах шүүх таслах газрууд нь:

1. Хошуудын жинхэнэ ардын шүүх таслах газар (Нэг түшмэл ба ард олноор сонгосон 2 төлөөлөгчөөр шийтгүүлбэл зохино.)

2. Аймгууд ба хотын шүүх таслах газар (Нэг түшмэл ба ард олноор сонгосон 2 төлөөлөгчид шийтгэнэ.)

3. Дээд шүүх таслах газрын хэргийг ерөнхий ба цэргийн хэмээх хоёр анги гишүүд шийтгэнэ. Аливаа шүүх таслах газруудын албан хаагчдын орон тоог Шүүх явдлын яамнаас хянан тогтоож, Засгийн газраар батлуулна. 1928 оны 01 дүгээр сарын 13-ны “БНМАУ-ын Дээд шүүх таслах газрын түр дагаж явах дүрэм”¹³-ийн агуулгад Дээд шүүх таслах газар нь ардын болон цэргийн шүүх таслах газруудыг ерөнхийлөн захирч аливаа хэрэгт хууль цаазыг баримтлан таслан шийтгэх бүрэн эрх бүхий дээд байгууллага мөн бөгөөд бүтцийн хувьд анх дарга, 4 гишүүнээс бүрэлдэж, дарга, ардыг төлөөлсөн 2 гишүүнийг Улсын бага хурлаас сонгож, цэргийг төлөөлсөн 2 гишүүнийг Бүх цэргийн зөвлөлөөс томилон бага хурлаар батлуулахаас гадна нарийн бичгийн даргын орон тоо нэгийг тус газрын бүгд хурлаар сонгон томилж, Засгийн газраа мэдүүлэн батлуулахаар зааж өгчээ. 2 дугаар зүйлд “Аливаа онц чухал ба улс төрд аюултай, жич улсын эдийн засгийг хөгжүүлэхэд хорлолтой болох хэргүүдийг шийтгүүлэхээр тусгай дүрмийн ёсоор байгуулах шүүх таслах газрууд: Цэргийн шүүх таслах газар, Түр зуурын шүүх таслах газар. Түр зуурын шүүх нь дарга, 2 гишүүний бүрэлдэхүүнтэй Засгийн газраас томилогдон түүнд шууд харьяалагдан ажиллаж байсан нь гүйцэтгэх эрх мэдлийн байгууллага шүүх эрх мэдлийг хэрэгжүүлэхэд шууд оролцож байсны тод жишээ юм¹⁴. Ийнхүү шүүх байгууллагын анхны тогтолцоог тус дүрмээр тогтоожээ. Мөн Улсын Бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн 54 дүгээр хурлаас “цэргийн шүүх таслах” газрын дүрмийг 7 бүлэг 37 зүйлтэй батласан нь шүүн таслах ажлыг дагнан эрхлэх байгууллагыг захиргааны байгууллагаас бие даасан систем болгож бүрэлдүүлсэн нь ардын төрийн шүүн таслах ажлыг төлөвшүүлж тууштай ардчилах хэрэгт хийсэн эргэлт болсон гэж үзэж болно.

Дүрмийн 7 дугаар зүйлд “Шүүх таслах газруудын түшмэдийг сонгохдоо Үндсэн хуулийн 34 дүгээр зүйл: ... тус улсын харьяат эр, эм ялгаваргүй хэн боловч сонголт үйлдэх өдөр арван найман нас хүрэгсэд нь (нэг) өөрийн хүчнийг үнэлэх буюу хувийн ажил хийж амьдрагчид, (хоёр) ардын хувьсгалт цэрэг болно.” –ийн ёсоор болох боловч, улсын ба нам эвлэлийн газруудад 2 жилээс доошгүй албан хаасан ба үсэг бичигт боловсорсон хүмүүсийг сонговол зохино.” гэж дүрэм заасан нь шүүгчид тавих болзол, шаардлагыг анхны хэлбэрийг хуульчилсанд оршино.

БНМАУ-ын Дээд шүүх таслах газрын түр дагаж явах дүрмийн

¹² Монголын хууль тогтоомжийн түүхэн эмхтгэл. Боть II(1911-1926.V сар). 2010. 610 дахь тал.

¹³ Монголын хууль тогтоомжийн түүхэн эмхтгэл. Боть III (1926.VI сар-1936). 2010. 105 дахь тал.

¹⁴ А.Түвшинтулга нар (2011) Ардын хувьсгал ялж Монголын тусгаар тогтнолыг бататгасан үеийн шүүхийн тогтолцоо (1921-1940). /// Монголын шүүхийн товчоон. Эрдэм шинжилгээний өгүүлэлүүд. УБ: Мөнхийн үсэг хэвлэлийн газар, 141 дэх тал.

“7дугаар зүйл.Тус газрын даргын эрхлэх хэргүүд: 7.5-д Тус газрын албан хаагчдыг томилон авах, шилжүүлэх, чөлөө олгох, албанаас халах зэрэгт тушаал гаргаж гүйцэтгэнэ; 7.6-д Тус газрын орлого, зарлагын дансыг улсын орлого зарлагыг төсөвлөх комисст оруулахын төлөвлүүлэн хянан гүйцэтгэж байна; 9 дүгээр зүйл. Тус газрын нарийн бичгийн даргын гүйцэтгэх хэргүүд нь: 9.3-т Бичээчийн зэрэг албан хаагчдыг томилон авах ба халах зэргийг эрхлэж болно. Тайлбарлах нь Урьдаар гишүүдтэй зөвлөн хэлэлцэн тогтоон гүйцэтгэвэл зохино; 9.5-д Тус газрын орлого зарлагыг уг төлөвлөсөн ёсоор гүйцэтгэн буй үгүйг хянаж, дарга, гишүүдэд мэдүүлбэл зохино; 9.7-д Тус газрын явуулж буй хэрэг зүйлд яахийн сайжруулбал зохих арга зэргийг төлөвлөн дарга гишүүдэд илтгэж болно”. Энэхүү дүрмийн агуулгыг цөөн үгээр илэрхийлбэл: Шүүн таслах газрын бүтэц зохион байгуулалт түүнийг хэрэгжүүлэгч субъектын хувьд энгийнээс тусгайд чиглэсэн удирдахуйн арга зүйн үндсийг бүрдүүлсэнд оршино.

Шүүхийн байгууллага удирдлага зохион байгуулалтын хувьд: 1921-1926 онуудад феодалын төрийн шүүхийн хуучин системийг халах, ардын шинэ шүүхийг байгуулах бэлтгэл хийгдэж, 1927-1928 онуудад орон нутгийн шүүхийн ажилтныг курс сургуулиар бэлтгэх, мэргэжин дадлагажсан ажилтныг тогтвортой ажиллуулах, тэдний үүргийг бусад газрын тушаалтнаар хавсаргахыг болиулах, шүүх ба хуулийн бодлого, ардач чанарыг олон түмэнд тайлбарлан таниулах ажил хэлбэржин, 1929 оноос жил бүр төв хөдөөд шүүгч, шүүхийн ажилтны зөвлөгөөн хийж ажил дүгнэх, туршлага солилцуулах, шүүхийн тогтоолыг БНМАУ-ын нэрийн өмнөөс гаргах болсон. Мөн Шүүх яам, Дээд шүүх таслах газраас орон нутгийн ажилтан нарт зориулан хуулийг хэрхэн биелүүлэх, хэрэглэх тухайн заавар, захидал, шүүхийн бичиг баримтын загвар зэргийг боловсруулан тараах болсноор шүүхийн үйл ажиллагааг ард олонд таниулан шүүн таслах ажлыг ардын төрийн гарт авч ардчилсан шүүхийн нэгдсэн системийг бэхжүүлсэн үе (1921-1930) гэж тоймлон үзэж болох юм.

Монгол Ард Улсын 1930 оны 10 дугаар сарын 22-ны “Шүүх явдлын яамны дүрэм” - ийн 9.3-т “Шүүх таслах газруудын ажил явуулгыг удирдах ба эл газруудыг эмх цэгцтэй болгох хийгээд байгуулалтын явдлыг сайжруулах; 10.1-д Ерөнхий шүүх таслах газар (Шүүх явдлын яамны байгуулалт ба хэргүүдийг эрхлэх газарт орно.)” шүүхийн захиргааны төв байгууллагаас зохих удирдамж чиглэл тусгай заавар гаргаж, шүүхийн тогтолцоог засаг захиргаа нутаг дэвсгэрийн байгууламжийн шинэтгэлийн дагуу өөрчилсөн.

1930-1932 оны өөрчлөлтийн дүнд шүүхийн систем нь 38 ангийн шүүх (Хошууны шүүхийн эрхийг эдлэнэ. Ангийн шүүх байгуулсныг шүүхийн зохион байгуулалтын дүрэмд тусгаж 1931 оны 4 сард шинэчлэн батласан. Гэвч ангийн шүүхийг жил гаруйн дараа татан буулгасан.) 13 аймаг, Улаанбаатар хотын шүүх: цэргийн тусгай шүүх, улсын ерөнхий шүүх таслах газраас бүрдэх болов.

Ардын Сайд нарын зөвлөл төрийн аппаратад арвигамч байдлыг нэвтрүүлж захиргааны байгууллагын ролийг дээшлүүлэх, шүүхийг олон түмэнд ойртуулах зорилгоор 1933 оны 01 дүгээр сарын 06-ны тусгай тогтоолоор сумын гүйцэтгэх захиргаадын эрхийг өргөтгөж жижиг хэрэг маргааныг захиргааны журмаар (дарга нь дангаар) шийдвэрлэх болгосны дээр сумын даргад шүүхийн даргын үүргийг хавсарган гүйцэтгүүлэх нь зүйтэй гэж үзэж байж улмаар ангийн шүүхийг татан буулгаж сум бүрд ардын шүүх байгуулахаар тогтоожээ. Улаанбаатар хотын ангийн шүүхийг 1934 оны 01 дүгээр сард татан буулгаж хорооны захиргааны эрхийг

өргөтгөж даргад шүүгчийн үүргийг хавсаргаж тусгай дүрэмтэй ажиллуулснаар хорооны шүүх бий болов. Сум, хорооны шүүх байгуулсан болон бусад өөрчлөлттэй уялдуулан 1934 оны 06 дугаар сарын 11-ны Ардын Сайд нарын Зөвлөлийн 15 дугаар тогтоол, Улсын Бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн 19 дүгээр тогтоолоор “Шүүх таслах ба прокурорын газруудын дагаж явах дүрэм”¹⁵-ийг батласан нь шүүхийн зохион байгуулалтын хөгжлийн шинэ үеийг бэхжүүлсэн 4 дэх дүрэм болж 1941 он хүртэл үйлчилсэн. Дүрмийн 5 дугаар зүйл. Тус улсын хязгаарын дотор ажиллаж байх шүүх таслах газрууд нь:

1. Тусгай хуулийн ёсоор шүүх таслахын эрх олгогдсон олон сумын захиргаад болно.

2. Аймгийн шүүх таслах газар ба Улаанбаатар хотод бол Хотын шүүх таслах газар, үүнд хотын шүүх таслах газар нь аймгийн шүүх таслах газрын нэгэн адил эрхтэйгээр ажиллана. Аймгийн шүүх таслах газрыг аймаг бүрд зохих аймгийн яамны зардлаар байгуулан орон тоог Шүүх явдлын яамнаас төлөвлөж нийтийн тогтоосон ёсоор батлуулан явуулна.

3. Дээд шүүх таслах газар – Улсын дотор шүүхийн нэгтгэсэн бодлогыг шууд эрхлэн гүйцэтгэн явуулах ба олон шүүхийн ажил явууллагыг шүүх таслахын хувиар хянан харгалзаж удирдах, захирах зэрэг явдлыг эрхлэх дээд байгууллага мөн.

Дүрмийн гол онцлог нь шүүхийн шүүн таслах хийгээд захиргааны үүргийг өмнөх 3-н дүрмээс нэлээд тод заагласанд оршино. Шүүх нь нэгдсэн систем болох тул аливаа системийн адил “дотоод” удирдлагатай байдаг үүнийг шүүн таслах ажлаас зааглан үзэх нь чухал билээ.¹⁶ Дээрх дүрмээр шүүхийн шүүн таслах үүргээс тодорхой ялгасан заалтаас дурьдвал: 26 дугаар зүйлд “Аймгийн шүүх таслах газрын дарга бол аймгийн шүүх таслах эрхүүдийг гүйцэтгэх зэрэг ажлыг удирдах явдлыг биелүүлэх”; 32 дугаар зүйлд “Дээд шүүх таслах газрын дарга бол шүүх таслах газруудыг ерөнхийлөн удирдах явдлыг биелүүлнэ.” Удирдлагын энэ үүргийг гагцхүү шүүхийн нэр дээр шүүн таслах ажилтай нь хамтатган зааж байсан бол тус дүрмээр шүүхийн дарга нь шүүгч болохын хамт захиргааны үүрэгтэй удирдах албан тушаалтан болохыг тусгайлан зааснаар шүүн таслах ажлыг хянан удирдахаас шүүхийг зохион байгуулалтын талаар удирдах үүргийг ялгаж өгсөн. Шүүгч нарын халдашгүй эрхийн тухай, шүүхийн ардын төлөөлөгчдийн нийгмийн бүрэлдэхүүнийг сайжруулах тухай зэрэг шинэ заалтууд нь шүүхийн зохион байгуулалтын хууль тогтоомж үргэлж хөгжиж ирсний чухал илрэл, зүй ёсны үр дүн гэж үзэж болно.

Хоёр.БНМАУ-ын 1940 оны Үндсэн хуулиар шүүхийн удирдлага зохион байгуулалтын үндсэн зарчмыг бэхжүүлсэн нь

БНМАУ-ын Үндсэн хууль (1940)-ийн 7 дугаар бүлэгт “Шүүхийн тогтолцоонд Улсын дээд шүүх таслах газар, аймаг, Улаанбаатар хотын, хотын шүүх таслах газар, аймгийн шүүх анги, нутгуудад ардын шүүх таслах газар. Дээд шүүх ба тусгай шүүх таслах газруудын дарга, гишүүдийг Улсын Бага Хурлаас 4-н жилийн хугацаагаар, хот, аймаг, анги, нутгийн ардын шүүх таслах газруудыг хот ба аймгийн бага

¹⁵ Монголын хууль тогтоомжийн түүхэн эмхтгэл. Боть III (1926.VI сар-1936). 2010. 613 дахь тал.

¹⁶ Б.Чимид нар (1977) БНМАУ-ын Ардчилсан шүүн таслах байгууллагын систем үүсэж хөгжсөн нь. /// Р. Гүнсэн (ред.) БНМАУ-ын шүүх, социалист ололтыг хамгаалах манаанд. УБ: Улсын хэвлэлийн газар, 64 дэх тал.

хурлуудаар 3-н жилийн хугацаагаар тус тус сонгож байгуулна.” Мөн хуулийн 49-56 дугаар зүйлд “Шүүн таслах хэргийг шүүх гүйцэтгэнэ; шүүхээс хэрэг таслахдаа хуульд тусгайлан заагаагүй бол шүүгчээс ардын төлөөлөгчдийг оролцуулан гүйцэтгэнэ; хэргийг монгол хэл дээр таслах ба хэл мэдэхгүй хүнд орчуулагчаар туслуулж эрхийг хангана; хэргийг илээр таслана; хэрэгтэнд өмгөөлүүлэх эрхийг эдлүүлнэ; шүүгч хэрэг таслахдаа бусдын нөлөөнд орохгүй, гагцхүү хуульд захирагдана гэсэн зарчмуудыг анх удаа Үндсэн хуулиар бэхжүүлж өгсөн.

Мөн шүүх төрийн захиргааны байгууллагаас удирдлага зохион байгуулалтын томилгооны хувьд зарим талаар хараат байсныг устгаж шүүхийн бие даасан онцгой эрхийг бэхжүүлсэн. Хувьсгалын ардчилсан шатнаа хийсэн нийгэм, эдийн засгийн гүн гүнзгий өөрчлөлтийн үрээр “ . . . монголын хөдөлмөрчин ард түмний хувьсгалт ардчилсан диктатурын төр аажмаар ажилчин ангийн диктатур болон хувирав.”¹⁷ Нийгэм улс төрийн бүхий л салбарт гарсан өөрчлөлт шүүхийн байгууллагыг шинэ үед шилжүүлэн социалист төрийн шүүн таслах үүргийг хэрэгжүүлэхэд дэвшил болов. БНМАУ-ын Бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн 1943 оны 3 дугаар сарын 15-ны 20 дугаар тогтоолоор “ Сум, хороодын дарга нараас шүүх таслах үүргийг хавсран ажиллаж буй явдал тохиромжгүй . . . ”¹⁸ гэж үзэн тухайн оны 5 дугаар сарын 1-нээс эхлэн сумдын ба Улаанбаатар хотын хороодын дарга нарыг шүүх таслах үүргээс чөлөөлж, сум хорооны шүүхийн таслан шийдвэрлэх хэргийг зохих аймаг хотын шүүхэд харьяалуулан мөн Эрүүгийн хариуцлагад татагдах явдалгүй ялимгүй жижиг аар саар хэргийг таслан барагдуулж байхын тулд сумдад олон нийтийн шүүхийг байгуулан дүрмийг батласан.

БНМАУ-ын Бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн 1943 оны 08 дугаар сарын 02-ны 56 дугаар тогтоолоор БНМАУ-ын Ардын шүүх таслах газрууд ба прокурорын байгууллагын дүрмийн 5 дугаар бүлгийг өөрчлөн Улсын дээд шүүхийн эрх хэмжээг улам тодруулж, зохион байгуулалтын бүтцийг өргөтгөн сайжруулсан нь дүрмийн өөрчлөлтийн гол зүйл байв. Дүрмээр дээд шүүхэд анхан шатны болон давж заалдах хийгээд хяналтын шатны эрх бүхий: а) эрүүгийн хэрэг эрхэлсэн шүүхийн “коллеги”¹⁹, б) иргэний хэрэг эрхэлсэн шүүхийн коллеги, в) цэргийн коллегитой байхаар өргөтгөжээ. Энэ онд сумын шүүхийг татан буулгасны дараа аймгийн шүүх дангаар нүүдэллэн ажиллаж бүх хэргийг шийдвэрлэх явдал практик ажиллагаанаас харагдаж, Улсын бага хурлын тэргүүлэгчдийн 1945 оны 04 дүгээр сарын 23-ны 18 дугаар тогтоолоор шүүхийг ард түмэнд ойртуулж шуурхай болгохын тулд аймгийн шүүхийн харьяанд хэд хэдэн сум харьяалсан ангийн (ардын хэсгийн) шүүх байгуулав. Тухайлбал: 1945 онд Архангай, Өвөрхангай, Төв, Хэнтий, Хөвсгөл аймаг, 1946 онд Баянхонгор, Завхан, Дорноговь, Дундговь, Өмнөговь аймагт, 1947 онд Булган, Говь-Алтай, Увс, Ховд аймгуудад хэсгийн шүүхийг байгуулсан. Ийнхүү 1940 оноос эхэлсэн шүүхийн шинэтгэл 1947 гарахад үндсэндээ хэрэгжиж шүүн таслах байгууллага нэгдмэл төдийгүй, бүх талаар бие даасан систем болж хөгжсөн.

Энэ үеэс шүүхийн систем нь :

1. Ардын хэсгийн шүүх

¹⁷ БНМАУ-ын программ. УБ., 1966. 10 дахь тал

¹⁸ Монголын хууль тогтоомжийн түүхэн эмхтгэл. Боть IV (1937 -1958.Х сар). 2010. 230 дахь тал.

¹⁹ Коллеги гэж тусгай тогтоосон хэсэг хүмүүсээр бүрэлдсэн захирч тушаах, зөвлөх байгууллага.

Я.Цэвэл (1966) Монгол хэлний товч тайлбар толь. УБ: Улсын хэвлэлийн хэрэг эрхлэх хороо, 314 дэх тал.

2. Аймаг, хотын шүүх
3. Тусгай шүүх
4. Улсын дээд шүүхээс бүрдэж байв.

Ардын хэсгийн шүүх сонгуулийн шинэ систем, зарчмын үндсэн дээр шууд ард түмнээс сонгогдож тэдэнд ажлаа хариуцан тайлагнаж, харин аймаг, хотын шүүх, тусгай шүүх, улсын дээд шүүх төрийн эрх барих төлөөлөгчдийн зохих шатны байгууллага хөдөлмөрчдийн депутатуудын хурлаас сонгогдож, ажлаа хариуцах болсон.

БНМАУ-ын Бага Хурлын Тэргүүлэгчдийн зарлиг 1949 оны 08 дугаар сарын 06-нд батласан “БНМАУ-ын Шүүхийн зохион байгуулалтын тухай хууль”²⁰-д шүүхийн ардчиллын хөгжлийн нэг шинэ үеийг 1940 оны Үндсэн хуулийн үзэл баримтлалыг тусган бэхжүүлсэн. БНМАУ-ын шүүх таслах явдлыг Улсын дээд шүүх, аймаг, хотын шүүхүүд, тусгай шүүхүүд, түүнчлэн ардын шүүхүүдээр гүйцэтгэнэ. Шүүхийн зорилго нь Төрийн байгууламж, улсын болон хоршооллын өмч, иргэдийн эрх, эрх чөлөөг хамгаалах явдал мөн.²¹ Шүүхүүд нь бүх үйл ажиллагаагаараа БНМАУ-ын ард иргэдийг эх орон ба ардчиллын үйл хэргийн төлөө үнэнчээр зүтгэх болон улсын хуулиудыг нарийн чанд бөгөөд гажуудуулахгүйгээр ёсчлон биелүүлэхэд сурган хүмүүжүүлэх, улс ба хоршоолол, бусад олон нийтийн өмчийг хайрлан хамгаалж үзэх, хөдөлмөрийн сахилга бат, улсын ба олон нийтийн үүрэгт ажилд үнэнчээр хандах, нийтийн ардчилсан ёс журмыг хүндэтгэн үзэх үзэлд сурган хүмүүжүүлэх зорилготой байгууллага болохыг тодорхойлсон. Энэ нь хувьсгалт ардчиллаас урган дэвжсэн социалист ардчиллын хөгжлийн гол хандлага шаардлагыг тусгасны үндсэн дээр шүүх таслах байгууллага нь социалист эрхийн хэм хэмжээг хамгаалан хангах хөдөлмөрчин олныг хүмүүжүүлэх 2 үндсэн чиг үүрэгтэй болохыг тодорхойлжээ.

Энэ үеийн шүүхийн систем, зохион байгуулалтын үндсийг тоймлон үзвэл:

1. Ардын хэсгийн шүүх - аймаг, сумын ард иргэд нууцаар санал гаргаж нийт, тэгш, шууд сонгуулийн эрхийг үндэслэж гурван жилийн хугацаагаар сонгон байгуулж, сонгуулийн бүрэн эрхийн хугацаа дууссанаас хойш 2 сарын дотор шинэчлэн сонгоно. Мөн БНМАУ-ын 1953 оны 08 дугаар сарын 24-ны “Ардын хэсгийн шүүхүүдийн сонгуулийн тухай дүрэм”-д “шүүгч ба ардын төлөөлөгчид 23 насанд хүрсэн бөгөөд шүүхээр ял шийтгэгдээгүй, БНМАУ-ын харьяат иргэнийг сонгож болох тухай шинэ болзлыг тогтоосон нь”²² нийт шүүхийн бүрэлдэхүүнийг сайжруулах шүүгчдэд тавих шаардлагыг өндөржүүлэх ач холбогдолтой. Дээрх сонгуулийн дүрэмд ардын хэсгийн шүүхийг тойрог бүрээс нэг шүүгч, 30-аас 70 хүнийг ардын төлөөлөгчөөр сонгон, ард түмнээсээ шууд сонгогдож тэдний өмнө ажлаа шууд хариуцан тайлагнаж ажилладаг шүүх болсныг илтгэсэн. Шүүхийн ардчилал ийнхүү хөгжлийнхөө шинэ зурвас үед орсон нь төрийн ардчиллын хөгжлийн үйл явцаар бэлтгэгдсэн зүй тогтолт үр дүн, шүүн таслах байгууллагын зохион байгуулалт дахь социалист ардчилсан ёсны бодит биелэлт мөн. Түүнчлэн шүүх ард түмний холбоог улам бэхжүүлж шүүхээс иргэдэд байнга шуурхай үйлчлэх, хөдөлмөрчдөөс шүүхийн ажилд улам өргөн оролцох, үр нөлөөтэй хяналт тавих боломжийг нэмэгдүүлсэн.

2. Аймаг хотын ардын шүүхүүд – аймаг, хотын хөдөлмөрчдийн депутатуудын хурлаас 3 жилийн хугацаагаар сонгон, дарга ба даргын орлогч, ардын төлөөлөгчдийн

²⁰ Монголын хууль тогтоомжийн түүхэн эмхтгэл. Боть IV (1937 -1958.Х сар). 2010. 371дэх тал.

²¹ С.Жанцан (1999) Шүүх засаглал. УБ: 71 дэх тал

²² Монголын хууль тогтоомжийн түүхэн эмхтгэл. Боть IV (1937 -1958.Х сар). 2010. 461дэх тал.

бүрэлдэхүүнтэйгээр шүүн таслах үйл ажиллагааг гүйцэтгэж байв. Энэ үеийн систем дэх нэг онцлог бол аймаг хотын шүүх хэрэг таслан шийдвэрлэх эрх хэмжээний хувьд ардын хэсгийн шүүхийн адил анхан шатны шүүхийн эрхтэй байсан явдал юм. Аймаг хотын шүүхийн дарга нь аймгийн хэмжээнд “ахмад”²³ шүүгч нар мөн бөгөөд ардын хэсгийн шүүхээс нутаг дэсгэрийн талаар харьяалах ямар ч хэргийг өөрөө татан авч даргалан таслах эрхтэй, мөн хэсгийн шүүхийн ажлыг шалган үзэж туслах, энэ талаараа шүүх яаманд хариуцан тайлагнах үүрэгтэй байсан нь ардын хэсгийн шүүхээс эрх хэмжээгээр нь ялгах гол ялгаа байсан.

Аймаг хотын шүүх анхан шатны шүүхийн эрхтэй болсон нь:

а) 1941-1943 онд сумын захиргааны даргыг шүүн таслах үүргээс чөлөөлснөөр Сүхбаатар, Дорнод аймгаас бусад газар ардын хэсгийн шүүх байгуулаагүй байсан нь аймаг хотын шүүхийг түр өргөтгөн орон тоог нэмж, нутгийн шүүхийн бүх эрх үүргийг тэдгээрт шилжүүлсэнтэй холбоотой.

б) Нийт аймаг хотод ардын шүүх байгуулж жигдлэх ажил үндсэндээ 1956 он хүртэл үргэлжилсэнтэй холбоотой гэж үзэж болно. 1941-1947 онд ажлын хэмжээ мэргэжилтэй боловсон хүчний хүрэлцээг харгалзах үндсэн дээр аймгуудад цөөн тооны хэсгийн шүүх байгуулсан бөгөөд цаашид жигдлэх нөхцөл боломжийг бүрдүүлж байсан болно. Ардын хэсгийн шүүхийг анх шинэ системээр сонгох үе 1953 оны 10 дугаар сард хэд хэдэн аймагт хэсгийн шүүхийн тоог олшруулсны дээр Баян-Өлгий, аймагт 2 ардын хэсгийн шүүх анхлан байгуулав. Мөн 1954 оны 10 дугаар сард Сэлэнгэ аймагт ардын хэсгийн шүүх 1, 1956 оны 03 дугаар сард Улаанбаатар хотод 5-ыг үүсгэн байгуулав.²⁴ Ийнхүү нийт аймаг хотод шүүхийн байгуулал жигдэрч, орон нутгийн шүүх нь ардын хэсгийн аймаг хотын гэсэн шатны байгууллагаас бүрэлдэх болов. Энэхүү зохион байгуулалтын хувьд үр дүнд ардын хэсгийн ба аймаг хотын шүүхийн хооронд шүүн таслах эрх хэмжээг зааглан дахин хуваарилах нөхцөл шаардлага бий болсон байна.

3. Тусгай (цэргийн) шүүх – цэргийн ангиуд ба цэрэгжүүлсэн албан газруудын дэргэд байгуулах бөгөөд дарга гишүүд ба ардын төлөөлөгчдийг БНМАУ-ын Их Хурлаас 4 жилийн хугацаагаар сонгоно. 1951 оны 09 дүгээр сард Цэргийн анги нэгдлүүдийн (Чойбалсан, Өндөрхан, Улаанбаатарын гарнизоны) шүүхийг татан буулгаж Батлан Хамгаалах яамны дэргэд Цэргийн шүүхийг төвлөрүүлэн байгуулав. 1953 оны 09 дүгээр сард Хязгаарын Газрын дэргэдэх цэргийн шүүхийг 1954 оны 04 дүгээр сард Улсын дээд шүүхийн Цэргийн коллегийг тус тус татан буулгаж зэвсэгт хүчний ба цэрэгжүүлсэн бусад байгууллагын хэмжээнд Ардын цэргийн шүүх байгуулж анхан шатны журмаар, Улсын Дээд Шүүхийн эрүүгийн хэрэг эрхэлсэн шүүх коллеги давж заалдах болон хяналтын журмаар хянан үздэг болсон. Тусгай шүүхийн системд гарсан нэг шинэ зүйл нь 1955 онд МАХН-ын Төв Хорооны зохих удирдамжийн дагуу Улаанбаатар төмөр замын газрыг түшиглүүлэн

²³ Монголын хууль тогтоомжийн түүхэн эмхтгэл. Боть IV (1937 -1958.Х сар). 2010. 373 дахь тал.

²⁴ Б.Чимид нар (1977) БНМАУ-ын Ардчилсан шүүн таслах байгууллагын систем үүсэж хөгжсөн нь. /// Р. Гүнсэн (ред.) БНМАУ-ын шүүх, социалист ололтыг хамгаалах манаанд. УБ: Улсын хэвлэлийн газар, 77 дах тал.

Төмөр замын шугамын шүүх байгуулсан явдал болно. Төмөр замын шугамын шүүхийг анх УИХ-ын тэргүүлэгчдийн 1955 оны 11 дүгээр сарын 03-ны 99 дүгээр зарлигаар дарга, гишүүн ардын 50 төлөөлөгчийн бүрэлдэхүүнтэй сонгон баталж, төмөр замын ажиллагаа, түүний ажилчин албан хаагчидтай холбогдсон Улсын дээд шүүх харьяалахаас бусад эрүү, иргэний хэргийг анхан шатны журмаар шийдвэрлэнэ. Тус шүүхийн тогтоол, шийдвэрийг Улсын дээд шүүх давж заалдах болон хяналтын шатны журмаар хянан хэлэлцэнэ. Ийнхүү байгуулагдах журам хэргийн харьяалал зэргээрээ тусгай шүүх байв. Төмөр замын шугамын шүүхийг УИХ-ын тэргүүлэгчдийн 1961 оны 09 дүгээр сарын 15-ны 249 дүгээр зарлигаар татан буулгаж харьяалагдах хэргийг нь нутаг дэвсгэрийн харьяалалын дагуу зохих аймаг, хотын шүүхэд шилжүүлжээ.

4. Улсын дээд шүүх - шүүхийн дээд байгууллага мөн бөгөөд УИХ-аас 4 жилийн хугацаагаар сонгоно. Дээд шүүх нь шүүхийн бүх байгууллагын шүүх таслах ажиллагааг байцаан хянах ба тус улсын дотор, шүүхийн нэгдсэн бодлогыг явуулах үүргийг гүйцэтгэнэ. Шүүхийн зохион байгуулалтын тухай 1949 оны хуулиар Улсын дээд шүүхийн эрх хэмжээг коллегийнор нь ялган тодорхойлсноороо 1943 оны хуулиас онцлог болсон. "БНМАУ-ын Шүүхийн зохион байгуулалтын тухай хууль"-ийн 37 дугаар зүйлд "Коллегиуд харьяаллынхаа хэргийг 1 гишүүн, 2 ардын төлөөлөгчтэй, 2 дугаар шатны журмаар бол хэргийг 3 гишүүний бүрэлдэхүүнтэй шийдвэрлэнэ"²⁵ гэж хамтран шийдвэрлэх хэлбэрийг тодруулан тогтоов.

Дээд шүүх бүх шүүхүүдээс гаргасан хууль ёсоор хүчин төгөлдөр болсон шийтгэх тогтоол, шийдвэр, магадлалуудын талаар улсын прокурор ба дээд шүүхийн дарга, Шүүх яамны сайд нараас бичсэн эсэргүүцлүүдийг хянаж үзэх, хэсгийн ба аймаг хот, цэргийн шүүхүүдээс тасалсан хэргийн шийтгэсэн тогтоол, шийдвэр, магадлалууд дээр эсэргүүцэл ба давж заалдсан гомдлуудыг хяналтын журмаар хэлэлцэж байсан нь шүүхийн хяналтын ганц байгууллага болж байв. 1951-1953 онд нийт шүүхийг сонгуулийн шинэ системийн дагуу өөрчлөн байгуулснаас хойш 60-аад он хүртэл ардын хэсгийн шүүхийг бүх аймагт жигдэлхийн хамт ажлын шаарлагаар нэмж байгуулж, татан буулгаж ирсэн нь энэ үеийн шүүхийн системийн гол өөрчлөлт байв.

Шүүхийн зохион байгуулалтын шинэ (1949) хуулийн хэрэгжилтийг хангах, шүүхийн байгууллагын ажлыг сайжруулах талаар МАХН-ын Төв Хорооны Улс төрийн Товчооны 1955 оны "БНМАУ-ын шүүх прокурорын байгууллагын ажил байдлын тухай" 187 дугаар тогтоолд шүүхийн байгууллагын ажилд ардчилал, хууль ёсны шаардлагыг тууштай биелүүлэх гэмт хэрэг ялангуяа социалист өмч ашиглан завших явдалтай тэмцэхэд олон түмнийг өргөнөөр оролцуулах шүүн таслах ажлын хүмүүжүүлэх үүргийг дээшлүүлэх, шүүхээс хэрэг шийдвэрлэлтийг шуурхай болгож тогтоол шийдвэрийн гүйцэтгэлийг сайжруулах, Бүгд хурал, коллегийн ажлыг сайжруулж шүүн таслах ажилд Улсын дээд Шүүхийн хяналтыг хүчтэй болгон түүнийг хуулийн заалт гажуудуулах явдлыг цаг тухайд илрүүлэн засах ба хуулийн улс төрийн бодлогыг тууштай биелүүлэхэд чиглүүлэх зэрэг

²⁵ Монголын хууль тогтоомжийн түүхэн эмхтгэл. Боть IV (1937 -1958.X сар). 2010. 374 дэх тал.

шүүхийн байгууллагын хөгжлийн цаашдын чиг хандлагыг тодорхойлсон.

БНМАУ-ын Улсын Их Хурлын Тэргүүлэгчдийн 1958 оны 09 дүгээр сарын 22-ны 130 дугаар зарлигаар “БНМАУ-ын шүүхийн зохион байгуулалтын хууль”-ийг шинэчлэн баталж, 1949 оноос хойшхи шүүхийн системд гарсан ололт, өөрчлөлтийг (тусгай шүүх болон нийт аймаг хотод хэсгийн шүүх жигдлэн байгуулагдсан) зэргийг тусган бэхжүүлжээ. Энэхүү хууль нь 1949 оны хуулийн олонхи заалтыг агуулж байсан боловч шүүхийн систем, ардчиллын хөгжлийн 10 шахам жилийн ололт, цаашдын зорилтыг бэхжүүлж тодорхойлсон зарчмын шинэ заалтуудаар баяжсан байна.²⁶

Дараах хэдэн зүйлийг онцлон тэмдэглэвэл:

1. Шүүхийн байгууллагын нийгмийн үүрэг зорилт, үүсгэл зарчмын талаарх заалтууд хамаарна. Шүүхийн үүрэг зорилтыг заахдаа ард иргэдийг социализмын төлөө үнэнч тэмцэгч, социалист ёс журмыг хүндэтгэн сахигч үзлээр хүмүүжүүлэх зэрэг чанарын шинэ агуулга бүхий ойлголтыг нэмж оруулсан. (1949, 1958 оны хоёр хуулийн 3, 3 дугаар зүйл) Шүүгчийн нэр дэвшүүлэх журам зэрэг процессын чанартай заалтыг хуучин хуулиас хасаж, сонгон байгуулах зарчмын чухал тал болдог сонгосон байгууллага, сонгогчдын өмнө ажлаа хариуцан тайлагнах ёсыг нэмж заажээ. Түүнчлэн ардын төлөөлөгчөөр шүүгчийгс цалинтайгаар орлуулж байх, цалин хөлс авдаггүй ардын төлөөлөгч шүүхэд үүргээ гүйцэтгэхэд зохих хөлсийг улсаас олгох зэрэг заалтыг нэмж оруулжээ.

2. Хэсгийн шүүх нийт аймаг, хотод байгуулагдсаныг харгалзан орон нутгийн шүүхийн хоёр шатны байгууллагын эрх хэмжээг шинээр зааглаж тогтоосон нь зарчмын өөрчлөлт юм. “БНМАУ-ын Шүүхийн зохион байгуулалтын тухай хууль”-иар (1949) ардын хэсгийн ба аймаг, хотын шүүх нь харьяалах хэрэг адил, хоёул анхан шатны шүүхийн эрхтэй байсан бол шинэ (1958) хуулиар аймаг, хотын шүүхэд ардын хэсгийн шүүхийн тогтоол, шийдвэр, магадлалыг давж заалдах гомдол эсэргүүцлээр хянан үзэж хуулийн хүчин төгөлдөр (давах эрхгүй) магадлал гаргах эрх олгожээ. Давж заалдах шатны журмаар хэргийг хянахдаа байнгын гурван шүүгч, эсвэл байнгын хоёр шүүгч, байнгын бус нэг гишүүний бүрэлдэхүүнтэйгээр хэлэлцэхээр хуульчлав.

3. Тусгай шүүхийн системд төмөр замын шугамын шүүхийг нэмэн оруулж, хэргийн харъяалалыг тогтоосон, Цэргийн коллеги татан буугдсантай холбогдон Улсын дээд шүүхийн зохион байгуулалтын шинэ бүтцийг бэхжүүлсэн, бүгд хурлын эрх үүргийг системчлэн тодруулсан зэрэг нэмэлт, оруулж хуулийн найруулга томъёоллын хувьд нилээд сайжруулжээ. Мөн шүүхийн зохион байгуулалт удирдлагын талаар БНМАУ-ын Шүүх яамны эдлэх эрх хэмжээний тухай заалтуудыг хуучин хуулиас нийтэд нь хасч, шүүхийн зохион байгуулалтын удирдлагыг өөрчлөн байгуулах зорилтыг тавьсан.

²⁶ Б.Чимид нар (1977) БНМАУ-ын Ардчилсан шүүн таслах байгууллагын систем үүсэж хөгжсөн нь. /// Р. Гүнсэн (ред.) БНМАУ-ын шүүх, социалист ололтыг хамгаалах манаанд. УБ: Улсын хэвлэлийн газар, 81-83 дахь тал.

ДҮГНЭЛТ

Шүүх эрх мэдэл ба шүүхийн захиргаа сэдвийн хүрээнд:

1. 1921 оны ардын хувьсгалын ялалтын үр дүнд феодалын ёсны шүүхийн тогтолцоог өөрчилж, шүүн таслах ажлыг ард түмний гарт авснаар шүүхийн тогтолцоо, шүүн таслах ажлын шатлал зэргийг хэлбэржүүлсэн бүтцийг бий болгосон нь 1924 оны Үндсэн хууль, БНМАУ-ын Бага хурлын Тэргүүлэгчдээс 1926 оны 4 дүгээр сарын 16-ны “Аливаа шүүх таслах газруудыг байгуулах тухай дүрэм” зэрэг илтгэлд дурдсан олон хууль тогтоомжоор хэлбэржсэн гэж үзэж болно.

2. 1940 оны Үндсэн хуулинд “Шүүх ба прокурорын газар” гэсэн бие даасан бүлэг батласан нь 1949, 1958 оны “БНМАУ-ын шүүхийн зохион байгуулалтын хууль”-д баримтлах зарчмыг тусгаж бэхжүүлснээр шүүн таслах ажлыг дагнан эрхлэх байгууллагыг захиргааны байгууллагаас бие даасан зохион байгуулалтад оруулах, ардын төрийн шүүн таслах ажлыг төлөвшүүлэх, шүүн таслах үйл ажиллагааг хэвийн явуулах нөхцөл бололцоог бүрдүүлэх зэрэг удирдлага зохион байгуулалтын дэвшилтэт өөрчлөлтийг хийсэн байна.

Шүүх эрх мэдлийн хүрээнд (1921-1960) оны шүүхийн тогтолцоог хэрхэн бүрдүүлсэн, голлох үзэл баримтлал нь хэрхэн хэлбэржсэнийг тоймлон үзэв. Шүүхийн тогтолцоо, эрх үүргийн хуваарилалтыг дагаад шүүхийн захиргааны тухай ухагдахуун бий болж улмаар шүүхийн захиргаа нь удирдлагын түвшинд анхан шатны шүүн таслах нэгж буюу Ардын хэсгийн шүүхийн удирдлагаас Улсын дээд шүүхийн мэргэшсэн удирдлагын бүтэц хүртлэх шатлал бүхий тогтолцоонд шүүхийн захиргааны байгууллага гэсэн бие даасан нэгжийн эрх үүрэг эрх зүйн актанд тодорхой тусгагдаагүй боловч тухайн шатны шүүхийн даргад хуульд тусгайлан зааж өгсөн удирдлагын эрх үүргийн зохицуулалтыг зарчмын шинжтэй тусгасныг тэмдэглэх нь зүйтэй.